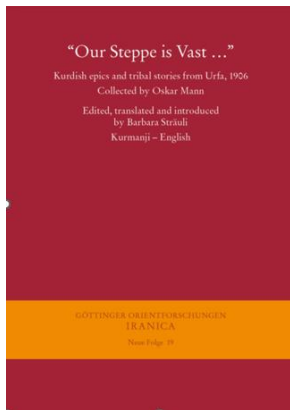

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Mann, Oskar. *“Our Steppe Is Vast ...”: Kurdish Epics and Tribal Stories from Urfa, 1906. Kurmanji – English. Edited by Barbara Sträuli, Göttinger Orientforschungen, Reihe 3, Iranica, 19, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2021, XI+270pp., ISBN 978-3-447-11663-3*

DOI 10.46991/jos.2024.25.1.322

Բարբարա Շթրոյլիի ծավալուն առաջաբանով (7–62 էջ), խմբագրությամբ և անգլերեն թարգմանությամբ Գերմանիայում լույս են տեսել արևմտաիրանական լեզուների և բարբառների համակարգային ուսումնասիրության ոլորտում ակնառու ներդրում ունեցած և 20-րդ դարի առաջին տասնամյակի ընթացքում երկու ուղևորությունների արդյունքում (առաջինը՝ 1901–1903 թթ., երկրորդը՝ 1906–1907 թթ.) նախորդ հարյուրամյակի ընթացքում արևմտաիրանական լեզուներով և բարբառներով թերևս ամենամեծաքանակ, մեթոդապես օրինակելի ու համակարգված դաշտային նյութ հավաքած իրանագետ Օսկար Մաննի (1867–1917 թթ.) քրդական այն բանահյուսական տեքստերը, որոնք վերջինս գրի էր առել 1906 թ. գարնանը Ուռհայում (պատմական Եդեսիա, Ուրֆա, Ժամանակակից Թուրքիայում՝ Շանլուրֆա):

Օսկար Մաննը, որը ուսանել էր հայագգի իրանագետ, Գերմանիայում դասական իրանագիտության խոշորագույն ներկայացուցիչներից Ֆրիդրիխ Կառլ Անդրեաս Բագրատունու մոտ և վերջինիս հետ նամակագրությունը պահպանում էր նշված երկու ուղևոր-

բությունների ողջ ընթացքում, հաղորդում դաշտային աշխատանքների մանրամասները¹, ցավոք, իր կենդանության օրոք հասցնում է տպագրել իր դաշտային աշխատանքների և դրանց հիման վրա իրականացրած ուսումնասիրությունների միայն մի մասը, մասնավորապես Ֆարսի հարավարևմտաիրանական բարբառների (սոմդունի, մասարմի, փափունի, բուրինգունի, լարի) և Քալուն–Աբդուհի քրդական խոսվածքի քննությունը², լուրական և բախթիարական խոսվածքների քննությունը³ և ավելի վաղ՝ նաև կենտրոնական քրդերենի Մուքրիի բարբառի երկհատոր ուսումնասիրությունը՝ ծավալուն առաջաբաններով, որի առաջին հատորում զետեղված են Մուքրիի քրդերենով գրաված և գիտական տառադարձության բերված արձակ պատումներ, էպիկական երգեր (Dimdim, Mām û Zîn, Lâs û Khâzâl, Nâsir û Mâlmâl, Brâîmôk û Mâlmâl, Shêkh Fârkh û Khâtûn Ästî, Maḥmâl û Brâîmî dâshîân, Qôc ‘usmân, ṣulindî, Khazê, Kâka mîr û kâka shêkh, Lâshkirî, Qâr û Gulazâr, Bâjtî zâmbîlfirôsh, Bâjtî Bâpîrî âghâî mañgur, Bâjtî Abdurrahmân pâshâ bâbâ) և

¹ Kolivand M. (Hrsg.), *Persische und kurdische Reiseberichte. Die Briefe des Berliner Orientalisten Oskar Mann während seiner beiden Expeditionen in den Vorderen Orient 1901-1907*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2014.

² Mann O., *Kurdisch-persische Forschungen: Ergebnisse einer von 1901 bis 1903 und 1906 bis 1907 in Persien und der asiatischen Türkei ausgeführten Forschungsreise, Abteilung I, Teile 1-2, Die Tâjik-Mundarten der Provinz Fârs*, Berlin, Druck und Verlag von Georg Reimer, 1909.

³ Mann O., *Kurdisch-persische Forschungen: Ergebnisse einer von 1901 bis 1903 und 1906 bis 1907 in Persien und der asiatischen Türkei ausgeführten Forschungsreise, Abteilung II, Die Mundarten der Lur-Stämme im südwestlichen Persien*, Berlin, Druck und Verlag von Georg Reimer, 1910.

ժողովրդական երգերի նմուշներ⁴, իսկ երկրորդ հատորում՝ դրանց գերմաներեն թարգմանությունները⁵:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը, դրա հարկադրած մասնագիտական որոշ, բայց, բնականաբար, ոչ բարբառագիտական աշխատանքները և ապա առողջության կտրուկ վատթարացումն ու վաղաժամ մահը, ցավոք, ընդհատում են տաղանդավոր իրանագետի ծրագրած և մասնագիտական գրականության մեջ KPF հապավմամբ հայտնի «քրդական-պարսկական հետազոտությունների» (Kurdisch-Persische Forschungen) շարքի տպագրությունը:

Օսկար Մաննի անտիպ դաշտային նյութերի և հետազոտությունների մի մասը, այնուամենայնիվ, չպետք է երկար սպասեին իրենց հրատարակողին, և, չանցած մեկ տասնամյակ, վերջինիս գործընկերներից Կառլ Հադանկը (1882–1945 թթ.) ստանձնում է ծանր մի աշխատանք, և ընկերոջ վաղաժամ մահից հետո քրոջից ի պահ է ստանում անձնական արխիվի մեծ մասը և սկսում նրա արևմտահրանական դաշտային նյութի ու հետազոտությունների մշակումն ու տպագրումը՝ 6 տարվա ընթացքում, ըստ էության, ավարտին հասցնելով Մաննի ծրագրած KPF շարքի 3-րդ հատորի, այն է կենտրոնական իրանական բարբառների և հյուսիսարևմտահրանականներից գուրանիի և զազայերենի հիմնական

⁴ Mann O., *Kurdisch-Persische Forschungen, Ergebnisse einer von 1901 bis 1903 in Persien ausgeführten Forschungsreise, Abteilung IV, Band III, Die Mundart der Mukri-Kurden. Teil I. Grammatische Skizze, Texte in phonetischen und persischer Umschrift*, Berlin, Druck und Verlag von Georg Reimer, 1906.

⁵ Mann O., *Kurdisch-Persische Forschungen, Ergebnisse einer von 1901 bis 1903 und 1906 bis 1907 in Persien und der asiatischen Türkei ausgeführten Forschungsreise, Abteilung IV, Band III, Die Mundart der Mukri-Kurden. Teil II. Deutsche Übersetzung der Texte mit einer Einleitung über Inhalt und Form der ostkurdischen Volksepik*, Berlin, Druck und Verlag von Georg Reimer, 1906.

մասի⁶ լույս ընծայումը⁷: Կառլ Հադանկի խմբագրությամբ և մանրամասն ներածություններով 1926–1932 թթ. լույս են տեսնում Օսկար Մաննի KPF շարքի արդեն երրորդ հատորի երեք և առավել կարևոր գրքերը, որոնցից առաջինը նվիրված է կենտրոնական իրանական բարբառներին (խունսարի, մահալլաթի, նաթանգի, նայինի, սոհի, քոհրուդի) և սրանց հետ սերտորեն կապված Սեմնանի ու Սիվանդի խոսվածքներին⁸, երկրորդը՝ գուրանիական (քանդուլաի, ավրամանի, բաջալանի, բիվանիջի, գյահվարաի, ռիջաբի, սայլիդի և զարդաի) խոսվածքներին⁹, և երրորդը՝ նվիրված զազայերենին, մասնավորապես դեյլամական չորս՝ Սևերեկի (/Բըչադի), Քդիի, Կորի և Ճապադջրի խոսվածքներին, որի դաշտային նյութը Մաննը հավաքել էր իր երկրորդ ուղևորության ընթացքում՝ 1906 թ. հուլիսին¹⁰:

⁶ Հատորի ամբողջական բովանդակությունը՝ ըստ առանձին գրքերի, որոնք Մաննը նախատեսել էր լույս ընծայել, տե՛ս «Հավելված»-ում:

⁷ Կառլ Հադանկի և Մաննի մահից հետո KPF շարքի հաջորդ երեք հատորների գործում Հադանկի կատարած աշխատանքների մանրամասները տե՛ս Paul L. Karl Hadank (1882–1945) and the Kurdisch-Persische Forschungen: Ambitions, Achievements, and Ideological Entanglements, *Diyâr 1/2*, 2020, pp. 289–309.

⁸ Mann O., *Kurdisch-Persische Forschungen, Ergebnisse einer von 1901 bis 1903 und 1906 bis 1907 in Persien und der asiatischen Türkei ausgeführten Forschungsreise, Abteilung III (Nordwestiransich)*, Band I, Die Mundarten von Khunsâr, Mahallât, Natânz, Nâyin, Sâmnân, Sîvând und Sô-Kohrud, bearbeitet von Karl Hadank, Berlin und Leipzig, Verlag von Walter de Gruyter & Co, 1926.

⁹ Mann O., *Kurdisch-Persische Forschungen, Ergebnisse einer von 1901 bis 1903 und 1906 bis 1907 in Persien und der asiatischen Türkei ausgeführten Forschungsreise, Abteilung III (Nordwestiransich)*, Band II, Die Mundarten der Gûrân, besonders das Kândûlâi, Auramânî und Bâdschâlânî, bearbeitet von Karl Hadank, Berlin, Verlag der Akademie der Wissenschaften, in Kommission bei Walter de Gruyter & Co, 1930.

¹⁰ Mann O., *Kurdisch-Persische Forschungen, Ergebnisse einer von 1901 bis 1903 und 1906 bis 1907 in Persien und der asiatischen Türkei ausgeführten Forschungsreise, Abteilung III (Nordwestiransich)*, Band IV, Mundarten der Zâzâ, hauptsächlich aus Siwerek und Kor, bearbeitet von Karl Hadank, Berlin, Verlag der Akademie der Wissenschaften, in Kommission bei Walter de Gruyter & Co, 1932.

Վերջնարդյունքում Կառլ Հադանկը լույս է ընծայում Օսկար Մաննի՝ KPF շարքով տպագրության համար ծրագրված նյութերի երրորդ գրքի (Abteilung III)՝ հյուսիսարևմտաիրանականի (nordwestiransich) հիմնական նյութը՝ բաց թողնելով միայն «Հատոր երրորդը» (*Band III), որը պետք է հաջորդեր «Հատոր երկրորդին»՝ գուրանիականին (Band II), և նախորդեր վերջին չորրորդին՝ զա-գայերենի բարբառներին (Band IV):

2020 թ. պրոֆ. Լ. Պոլը կարողացավ լույս սփռել այն հարցի վրա, թե ինչ էր նախատեսված տպագրության համար երրորդ գրքի՝ հյուսիսարևմտաիրանականի «Մաս երրորդի» տակ (*Band III), որն այդպես էլ Կ. Հադանկը դեռևս չպարզաբանված պատճառներով լույս չի ընծայել մինչև իր մահը¹¹: Պարզվում է՝ «Մաս երրորդով» նախատեսվում էր Մուքրիի քրդերենի օրինակով տպագրել գուրանիի տեքստային հատորը, որը վերնագրված էր «Նմուշներ գուրանիական գրականությունից» (գերմ. Proben aus der Gorani-Literatur) և որի ուղիղ կեսը Հադանկը մշակել էր արդեն 1935 թ. վերջին, իսկ 1937 թ. վերջին արդեն ամբողջությամբ հասցրել ավարտին, գրել բովանդակ մի ներածություն, պատրաստել գերմաներեն թարգմանությունը, ավելացրել բառացանկ՝ գերմաներեն համարժեքներով¹²: Դեռ անտիպ այս հատորում գետեղված է 1763 թ. Միրզա Ալմաս Խանի գրչին պատկանող «Նադիրի գիրք» (Nāder-nāme, գուր. Nīyar-nāma) պատմական երկի 400 էջ ծավալով տառադարձված թարգմանությունը գուրանիով՝ ամբողջը թելադրված գուրանիախոս մեկ բարբառակրի կողմից¹³:

Նադիր-նամեի գուրանիով արված թարգմանությունը մինչ սպասում է իր հրատարակողին, Բարբառա Շթրոյլին լույս է ըն-

¹¹ Paul L., op. cit., pp. 296-298.

¹² Ibid.

¹³ Ibid.

ծայել Օսկար Մաննի՝ Ուրֆայում 1906 թ. զարնանը քուրդ աշուղներ Շեյխ Բոզանից (Բերազի ցեղից), Այիբ Աղա Թեմիրից և իր ուղեկից թարգմանիչ Օսմանօղլուից գրառած քրդական բանահյուսական տեքստերը, որոնք, ըստ Բարբարա Շրյոդերի, Մաննը նախատեսել էր տպագրել KPF չորրորդ հատորում, առանձին գրքով՝ «Արևմտակուրմանջիական բարբառներ. ժողովրդական էպոսներ և գեղարվեստական պոեզիայի նմուշներ» (էջ 9) վերնագրով:

Գրքում հրատարակողի՝ Բարբարա Շրյոդլիի ծավալուն՝ մոտ 60 էջանոց ազգագրագիտական և բանագիտական առաջաբանից հետո, տեղ է գտել հարավ-արևմտյան քրդերենով՝ Մաննի գրառած 14 տեքստ: Տեքստերից առաջին չորսը (էջ 65–75) փոքր պատումներ են՝ ասված Օսմանօղլուի կողմից, որոնք ունեն ոչ միայն լեզվաբանական, այլ նաև սկզբնաղբյուրային բարձր արժեք: Պատումներից մեկը վերաբերում է 1875 թ. Սինջարում իրականացված եզդիական ջարդերին և, դա, ըստ էության, վկայություն է ականատեսի (Օսմանօղլուի):

Հաջորդ 5 պատումները (էջ 76–102) օրհներգեր են՝ նվիրված քրդական Միլան ցեղի առաջնորդներին, մասնավորապես Թեմիր Փաշային, Այիբ Աղային, Իբրահիմ Փաշային, որոնք Մաննը գրառել է Շեյխ Բոզանից: Վերջին երրորդ բաժնում զետեղված է 5 էպիկական պատում, որոնցից վերջին երկուսը «Մամ ու Զին» քրդական ժողովրդական ասքի երկու տարբերակներ են՝ գրառված համապատասխանաբար Շեյխ Բոզանից (էջ 159–183) և Այիբ Աղա Թեմիրից (էջ 184–228): Մյուս էպիկական պատումներից առաջինը (Siyamed, էջ 103–131), երկրորդը (Ali(yê) Hacılarî, էջ 132–137) և երրորդը (Derwêşê Ewdî, էջ 139–158)¹⁴ պատմել է դարձյալ Շեյխ Բոզանը:

¹⁴ Derwêşê Ewdî քրդական ժողովրդական պատումի մեկ այլ տարբերակ, որի ասողի՝ դարձյալ քրդական Բերազի ցեղից սերող Բադի Խըդոյի (ապրել է Քոբանիում) ապրած

Գրքի վերջում գետեղված են լուսապատճեններ Մաննի ձեռագրերից, նաև լուսանկարներ, որոնց մի մասն արվել է Օսկար Մաննի կողմից դեպի Արևելք իր երկու ուղևորությունների ժամանակ:

Կցված է նաև Շթրոյլիի կողմից կազմված քրդերենի բառացանկ՝ անգլերեն թարգմանություններով (էջ 246–255) և հատուկ անունների (անձնանուններ և տեղանուններ) համառոտ ցանկ (էջ 266–270):

Շթրոյլիի խմբագրությամբ լույս տեսած այս աշխատանքը էականորեն տարբերվում է KPF շարքի բոլոր մյուս գրքերից նախևառաջ իր ոճով և կառուցվածքով: Ի տարբերություն Մաննի և Հադանկի հրատարակած հատորների՝ այստեղ բացակայում է լեզվաբանական և բարբառագիտական մոտեցումը: Չկա, ըստ էության, այն ավանդական բարբառագիտական ներածությունը, որին սովոր է ընթերցողի աչքը Մաննի և Հադանկի հատորները բացելիս: Չկա բարբառագիտական քննություն, բառապաշարի առանձնահատկությունների վրա կենտրոնացում, քերականական և հնչյունական առանձնահատկությունների վերհանում, որոնք արել էր Մաննը իր հրատարակած չորս հատորներում, և որը պահպանել էր Հադանկը հաջորդ երեք հատորները հրատարակելիս: Բացակայում են նաև Մաննի գերմաներեն թարգմանությունները, որոնց վրա իրանագետը ծախսել էր ժամեր, կրկնակի և, երբեմն, եռակի անգամ ստուգել իր թարգմանիչների ու բարբառակիրների հետ: Փոխարենը, Մաննի թարգմանությունների գերմաներեն բնօրինակները փոխարինվել են Շթրոյլիի անգլերեն թարգմանություններով:

Ժամանակը երկու սերնդի չափով զիջում է Շեյխ Բոզանի ժամանակին, տպագրվել է Բարբառա Շթրոյլիի կողմից 2017թ. (Sträuli B., Dewrêşê Evdî – Dewresh, Son of Evdî): A Kurmanji epic as performed by the Berazi singer Baqî Xido, Göttinger Orientforschungen, Reihe 3, Iranica, 15, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2017.

Այսուհանդերձ, արվել է մեծ աշխատանք և հրապարակ են եկել Ուրֆայում Մաննի գրառած քրդերեն բանահյուսական տեքստերը՝ բարեբախտաբար, առանց Մաննի տառադարձության համակարգի խախտման ու խմբագրման:

Այսպիսով՝ այս հրատարակությամբ արդեն իրանագետների տրամադրության տակ են արևմտաիրանական լեզուների և բարբառների ուսումնասիրության ոլորտում Մաննի՝ չափազանց կարևոր KPF շարքի 4-րդ հատորի չորրորդ գրքի տեքստերը: Թեև, սրանով հանդերձ, KPF շարքից ամենաքիչ հրատարակվածը դեռևս շարունակում է մնալ հենց 4-րդ՝ քրդական հատորը (տե՛ս Հատոր 4-ը Հավելվածում):

Այսպիսով՝ Օսկար Մաննի՝ 12 առանձին գրքով նախատեսված KPF շարքից այս պահին լույս է տեսել ուղիղ 2/3-ը՝ 8 գիրք, որոնցից 4-ը տպագրվել է հենց հեղինակի՝ Օսկար Մաննի կողմից, 3-ը՝ Կառլ Հադանկի, 1-ը Բարբարա Շթրոյլի կողմից: Ամբողջապես տպագրված են 1-ին և 2-րդ հատորները, 3-րդ հատորի 3/4-ը, որի բացակա մեկ հատորը՝ «Նմուշներ գորանիական գրականությունից», Հադանկի կողմից ամբողջապես մշակվել է և, ըստ էության, պատրաստ է տպագրության: Մաննի նախատեսած 4-րդ՝ քրդական հատորից, այս պահի դրությամբ տպագրված է ուղիղ 1/2-ը, իսկ մյուս կեսը մնում է անտիպ: Ավելին, ի տարբերություն երրորդ հատորի վերջին կտորի, որը պատրաստ է տպագրության, քրդական հատորի անտիպ մնացած հատվածի մշակման և տպագրության պատրաստման ուղղությամբ աշխատանքներ չեն իրականացվում:

Հավելված

Օսկար Մաննի՝ **KPF (Kurdisch-Persische Forschungen)** ամբողջական ցանկը՝ ըստ Վ. Նիկիտինի¹⁵

¹⁵ Никитин В., Курды. Пер. с французского, вступ. статья и редакция И.О. Фаризова, М., 1964, сс. 420-421.

Հատոր 1

Գիրք 1-2 – Ֆարս նահանգի, այսպես կոչված, տաճկական բարբառները¹⁶ (հրատարակվել է Օսկար Մաննի կողմից):

Հատոր 2

Պարսկաստանի հարավարևմտյան լուրական ծագման բարբառները¹⁷ (հրատարակվել է Օսկար Մաննի կողմից):

Հատոր 3

Գիրք 1 – Խունսարի, Մահալլաթի, Նաթանգի, Նայինի, Սեմնանի, Սիվանդի և Սո-Քոհռուդի խոսվածքները¹⁸ (հրատարակվել է Կառլ Հադանկի կողմից):

Գիրք 2 – Գուրանի, ի մասնավորի Քանդուլաի, Ավրամանի, և Բաջլանի խոսվածքները¹⁹ (հրատարակվել է Կառլ Հադանկի կողմից):

Գիրք 3 – Նմուշներ գորանիական գրականությունից²⁰ (անտիպ)

Գիրք 4 – Զազայերենի, գլխավորապես Սևերեկի և Կորի խոսվածքները²¹ (հրատարակվել է Կառլ Հադանկի կողմից):

Հատոր 4

Գիրք 1 – Քերմանշահի նահանգի հարավքրդական խոսվածքները. քերմանշահի և քալիորի, լաքի, փահրավանդի, նանաքալի, քուլլիահի²² (անտիպ)

¹⁶ Գերմ. Die Tâjik-Mundarten der Provinz Fârs:

¹⁷ Գերմ. Die Mundarten der Lur-Stämme im südwestlichen Persien:

¹⁸ Գերմ. Die Mundarten von Khunsâr, Mahallât, Natânz, Nâyin, Sâmnân, Sîvând und Sô-Kohrud:

¹⁹ Գերմ. Die Mundarten der Gûrân, besonders das Kândûlâi, Auramânî und Bâdschälânî:

²⁰ Գերմ. Proben aus der Gorani-Literatur:

²¹ Գերմ. Mundarten der Zâzâ, hauptsächlich aus Siwerek und Kor:

Գիրք 2 – Քրդստան նահանգի խոսվածքը՝ կից մեկ հավելվածով (գյարբուսի և քիրինդի)²³ (**անտիպ**)

Գիրք 3 – Մուքրի քրդերի խոսվածքը

Մաս 1 – Քերականության ուրվագծեր և տեքստեր՝ հնչյունագիր փոխադրմամբ և պարսկագիր²⁴ (հրատարակվել է Օսկար Մաննի կողմից)

Մաս 2 – Տեքստերի գերմաներեն թարգմանությունները՝ ներածությամբ արևելաքրդական ժողովրդական էպոսի բովանդակության և ձևի²⁵ (հրատարակվել է Օսկար Մաննի կողմից)

Մաս 3 – Գեղարվեստական պոեզիայի նմուշներ արևելակուրմանջիական բարբառով. տեքստեր և թարգմանություն²⁶ (**անտիպ**)

Գիրք 4 – Արևմտակուրմանջիական բարբառներ. ժողովրդական էպոսներ և գեղարվեստական պոեզիայի նմուշներ²⁷ (հրատարակված է այս գրախոսությամբ ներկայացվող գրքում Բարբարա Շթրոյլիի կողմից):

Արտյոմ Տոնոյան, բ.գ.թ.

ԵՊՀ իրանագիտության ամբիոնի դոցենտ,

ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի

Իրանի բաժնի գիտաշխատող

²² Գեքւ. Die Südkurdischen Mundarten (aus der Provinz Kirmânshâh); Kirmânshâhî und Kälhurî, Lâkkî; Pâhrawândî, Nânakalî, Kullîâhî:

²³ Գեքւ. Die Mundart der Provinz Kurdistân. Mit einem Anhang: Gârrûst und Kirindî:

²⁴ Գեքւ. Grammatische Skizze, Texte in phonetischen und persischer Umschrift:

²⁵ Գեքւ. Deutsche Übersetzung der Texte mit einer Einleitung über Inhalt und Form der ostkurdischen Volksepik:

²⁶ Գեքւ. Proben aus der Kunstpoesie der Ost-Kirmândschî-Dialekte; Texte und Übersetzung.

²⁷ Գեքւ. Die westlichen Kirmândschî-Dialekte. Volksepen und Proben aus der Kunstpoesie.